

Болгов Н. Н.

Закат античного Боспора.  
Очерки истории Боспорского  
государства позднеантичного  
времени (IV—V вв.). —  
Белгород, 1996. — 180 с.



Боспорська держава, що існувала понад тисячу років на території сучасних Керченського та Таманського півостровів, була одним із яскравих історичних феноменів давнини. Протягом століть ця держава, з одного боку, була тісно пов'язана з античним світом, а, з іншого, — відіграла прогресивну роль в історичному та соціально-економічному розвитку багатьох народів, які мешкали у Північному Причорномор'ї в другій половині I тис. до н. е. — першій половині I тис. н. е. Тому розробка питань, пов'язаних з історією та культурою Боспору, дуже важлива для правильного розуміння цілого комплексу загальних питань з давньої історії півдня нашої країни.

До останнього часу вважалося, що гунською навалюю закінчується антична історія Боспору. Однак розкопки, проведені в останнє десятиріччя, дозволили не тільки переглянути цю точку зору, але й дійти висновку, що вона ґрунтувалася на помилковому датуванні культурних шарів боспорських міст та знайденого під час розкопок масового археологічного матеріалу. Датування комплексів із розкопок Іллічівського городища на Таманському півострові, що досліджувалося під керівництвом Е. Я. Ніколаєвої, дало змогу зробити висновок, що археологічні шари, які раніше відносили до IV—V ст., слід датувати часом не раніше другої чверті VI ст. А це відповідно дозволило розширити хронологічні межі історії античного Боспору та повному висвітлити його історичний розвиток наприкінці IV — першій половині VI ст.

У результаті уточнення хронології археологічних комплексів, які походять з цілої низки боспорських міст та поселень, зараз з'ясувалося, що антична історія Боспору не закінчується наприкінці IV ст. А це відповідно дозволило виділити в історії Боспору окремий пізньоантичний період, що хронологічно охоплює час з третьої чверті III ст. до другої чверті VI ст.<sup>1</sup> Тому поява рецензованої монографії, де комплексно розглянуто ши-

роке коло питань, пов'язаних з історією Боспору в пізньоантичний період, є дуже своєчасною та актуальною.

Перший розділ, в якому подано нарис історії цієї держави в IV—V ст., починається з розгляду палеогеографії території Боспору пізньоантичного часу. Загалом, позитивно оцінюючи цей параграф, слід зазначити, що запропонована автором реконструкція стародавньої лінії узбережжя Таманського півострова не повинна сприйматися як остаточна та єдино вірна. Нещодавно було встановлено, що в античну епоху Фанталівський півострів (або давня Кіммеріда) не був відокремлений від так званого Острова, де розташовувалися міста Фанагорія та Кепи, судноплавною протокою<sup>2</sup>. Вірогідно, завдяки цьому в південній частині Фанталівського півострова, саме там, де він сухоходом з'єднувався з Фанагорійським, було зведено так званий Кіммерійський вал, який ускладнював проникнення на його територію<sup>3</sup>. Таким чином, сучасний Таманський півострів у давнину складався не з трьох, а з двох островів, що, природно, не могло не позначитися на історичних долях його населення в пізньоантичний період. Мабуть, ці нові дані слід враховувати при подальшому вивченні палеогеографії Боспору.

Після огляду палеогеографії в монографії розглядається період так званих готських війн та їх наслідки для населення Боспору. Тут, імовірно, автору слід було більше уваги приділити нумізматичному матеріалу. Адже з пересуванням варварів на Європейській Боспор необхідно пов'язувати низку скарбів, найпізніші монети з яких датуються 267 р.<sup>4</sup>, та припинення боспорського монетного карбування у 268 р.<sup>5</sup>. Ці факти, поряд з археологічним матеріалом, свідчать не тільки про час розриву античних населених пунктів, але й про силу навали варварів та її катастрофічні наслідки для боспорської економіки.

Говорячи про розгром Горгіппії, М. М. Болгов слідом за І. Т. Кругликовою, пов'язує цю подію із встановленням гегемонії аланів у

степам Північного Кавказу та Приазов'ї. Однак цілком вірогідним може бути й інший шлях вирішення цього питання. З повідомлення Йордана відомо, що в 30—40-ві рр. III ст. готи, які просувалися з півночі Європи, розділилися на західних та східних, які й прийшли в район Меотиди<sup>6</sup>. Причому, локалізуючи готів у цей час, Йордан пише, що третє місце їх розселення було «на Понтійському морі з другого боку Скіфії»<sup>7</sup>. Виходячи з цього писемного джерела, можна припустити, що готи оселилися не лише на північному березі Меотиди, але й десь на південно-східних землях Боспору, прилеглих до Чорного моря. Тому не виключено, що Горгіпсію першою серед боспорських міст та поселень було зруйновано під час навали коаліції варварських народів, на чолі яких стояло одне з германських племен, що прийшли з півночі. Посередньо про це свідчать, зокрема, монетний скарб, знайдений у 1987 р. під час розкопок Горгіпсії, до складу якого входили не тільки боспорські монети, але й монети Херсонеса та Тіри<sup>8</sup>. Скоріше за все, його міг заховати на території зруйнованого міста один із варварів, що прийшли сюди з північного заходу.

У зв'язку з бурхливими подіями боспорської історії середини III ст., необхідно декілька слів сказати про долю Танаїса. До останнього часу вважалося, що після розгрому в середині III ст. життя на його території відродилося лише у другій половині IV ст.<sup>9</sup>. Однак останнім часом було висловлено думку про те, що нове поселення на місці Танаїса могло виникнути вже наприкінці III — початку IV ст.<sup>10</sup>. У зв'язку з цим показово, що під час розкопок Танаїса в шарах, які датуються часом після середини III ст., виявлено матеріал, що свідчить про продовження життя на місці колишнього античного міста. Зокрема, наявність у верхніх археологічних шарах Танаїса кількох груп ліпної кераміки, типологічно подібної до черняхівської, та інших предметів матеріальної культури, дозволили зробити висновок щодо проникнення сюди із заходу її носіїв<sup>11</sup>. Друга половина III ст. представлена в Танаїсі дуже погано. Але наявні дані все ж таки дозволяють говорити, що відродження життя на території міста відбулося не пізніше кінця III ст., і що вирішальну роль у цьому відіграли варвари Північного Причорномор'я, етнічно близькі до груп населення, які мешкали на руїнах античних Тіри та Ольвії<sup>12</sup>. Причому не виключено, що певний відсоток у складі мешканців таких центрів становили греки або їх нащадки, які після приходу варварів продовжували жити на території колишніх античних населених пунктів.

Очевидно, цей висновок потребує додаткової аргументації, яка може бути отримана під час подальшого цілеспрямованого археологічного вивчення верхніх культурних шарів Танаїса та розгорнутої публікації усіх

невиданих ще матеріалів з розкопок цього центру; але вже зараз, вірогідно, можна говорити про загальну тенденцію виникнення постантичних ранньодержавних структур на місці та в околицях античних центрів не тільки Північно-Західного, але й Північного Причорномор'я взагалі<sup>13</sup>.

В основу реконструкції історії до часів гунської навали автором рецензованої монографії покладено хронологію правління боспорських царів, з якою загалом можна погодитися. Однак слід зазначити, що зараз навряд чи можна так упевнено, як це робить М. М. Болгов, відносити правління царя Хедосбія до 280—283 (?) рр., базуючись лише на тому, що існує лакуна між правлінням Тейрана та Фофорса, яка охоплює 279—284 рр. Не виключено, що царювання Хедосбія необхідно відносити до ранішого часу, адже, виходячи зі шрифту напису, в якому він згадується, ця пам'ятка датується досить широко, в межах другої половини III ст.<sup>14</sup>. Отже, Хедосбій цілком імовірно міг очолювати варварів, що вторглися на Боспор, та на якийсь час, захопивши владу в Пантікапеї, здійснив підготовку та проведення морського походу 267—268 рр. проти римських провінцій<sup>15</sup>.

З огляду на те, що історія античних держав Північного Причорномор'я кінця III—IV ст. дуже фрагментарно висвітлена в джерелах, особливе значення для її реконструкції має 53 розділ праці Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», написаної з використанням херсонеських хронік, що датуються часом не пізніше V ст.<sup>16</sup>. Причому зараз, незважаючи на белетристичний характер викладення, не викликає сумніву, що в основі розповіді про історію Херсонеса та Боспору лежать реальні історичні події<sup>17</sup>. Слід також зазначити, що навряд чи можна погодитися з Н. О. Фроловою, яка надмірно критично ставить до оповідань Костянтина Багрянородного<sup>18</sup>. Дійсно, в його розповіді багато не зовсім зрозумілих місць, однак низка даних, в тому числі згадка імен реальних римських імператорів та вищих херсонеських магістратів, переконує в можливості використання цього писемного джерела для вивчення історії Північного Причорномор'я III—IV ст. Розуміючи це, М. М. Болгов у своїй праці не пішов шляхом його надмірної критики, а використав це джерело сповна (с. 34, 35), що зайвий раз свідчить про перспективність кореляції праці Костянтина Багрянородного з даними археологічних досліджень.

Розглядаючи історію Боспору, М. М. Болгов відносить час правління царя Тиберія Юлія Дуптуна, відомого за однією епіграфічною пам'яткою, де згадуються візантійські посадові особи, до початку V ст. Але нещодавно Ю. Г. Виноградов переконливо довів, що цей напис датується 483 р., в якому згадуються не візантійські посадові особи, а представники боспорського державного апарату,

які називалися епархами, комітами та протокомітами за візантійськими зразками. Цей факт, на думку Ю. Г. Виноградова, свідчить, що цар Дупгун, якого в написі названо «другом візантійського кесаря та другом ромеїв», був у цей час васалом Візантії<sup>19</sup>.

Другий розділ монографії присвячено проблемам пізньої боспорської державності. На всьому наявному зараз матеріалі М. М. Болгов розглянув широке коло питань, пов'язаних з формами суспільного життя, органами державного управління, соціальним та етнічним складом населення, конфесійною ситуацією, та показав шляхи еволюції боспорської державності. При цьому автор не обмежився аналізом джерел, а інтерпретував їх із використанням новітніх теоретичних розробок, тим самим показавши місце пізньоантичного Боспору в системі стосунків номадів з осілим населенням. Слідом за іншими дослідниками, М. М. Болгов відзначає певні зміни в економіці Боспору протягом даного періоду. Однак, не заперечуючи цього в принципі, слід зупинитися на деяких моментах, що дозволяють чіткіше охарактеризувати ті зміни, які сталися в соціально-економічному розвитку Боспору в другій половині III — на початку VI ст.

Скорочення обсягу торгівельних операцій, з чим пов'язано падіння обсягів виробництва продукції ремесла та збільшення в економіці питомої ваги сільського господарства, а також зникнення різкої межі між боспорськими містами та сільськими поселеннями, звичайно пов'язують із процесом натуралізації господарства та називають рустифікацією, що є найхарактернішою ознакою економічного розвитку Боспору в пізньоантичний період<sup>20</sup>.

Однак слід зазначити, що в своїй основі економіка всіх без винятку докапіталістичних суспільств протягом історії їх існування була натуральною. Тому стосовно таких суспільств, треба говорити лише про збільшення або падіння питомої ваги товарного виробництва та товарно-грошових відносин, що було пов'язано з конкретно-історичними умовами розвитку на тому чи іншому етапі, але не обумовлено кардинальними змінами в економіці. Підйом внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а, отже, розширення сфери товарних відносин, не міг призвести до якісних змін у головній галузі виробництва — сільському господарстві<sup>21</sup>. Основна причина цього в тому, що в сферу обміну та торгівлі не було включено головну умову та засіб виробництва — землю<sup>22</sup>. Тільки за тих умов, коли земля стає об'єктом купівлі-продажу в усьому суспільстві, а не в межах певної кількісно неповної соціальної групи, можна говорити, що товарні відносини досягли свого найвищого розвитку. Але це стає можливим лише в умовах капіталізму<sup>23</sup>.

У докапіталістичних суспільствах, основую розвитку яких було сільське господар-

ство, використання головної умови та засобу виробництва — землі, мало переважно натуральний характер<sup>24</sup>. Тому мінові та товарно-грошові відносини між індивідуумами обмежувалися лише рухомим майном, а саме товарами, які були продуктами праці<sup>25</sup>, а земля в античному світі розглядалася як нерухоме майно<sup>26</sup>. Але наявність цілої низки товаровиробників була достатньою для розвитку ринку та товарно-грошових відносин; але в таких умовах товарне виробництво в економіці не могло стати панівним<sup>27</sup>.

Тому стосовно пізньоантичного Боспору, слід говорити не про натуралізацію господарства взагалі, а про падіння в ньому питомої ваги товарного виробництва та пов'язаних з ним товарно-грошових відносин. Причому, як і в інших античних державах Північного Причорномор'я<sup>28</sup>, на Боспорі в цей час негативні явища в галузі економіки були пов'язані не з внутрішньою кризою способу виробництва, а, головним чином, із зовнішньополітичними факторами, і в першу чергу загибеллю значної кількості сільських поселень та припиненням надходжень ренти-податку до державної скарбниці. Саме крах системи воєнних поселень, що існували на сільськогосподарській території Боспору з I ст. до н. е. до середини III ст. н. е.<sup>29</sup> підірвав економіку держави та став безпосередньою причиною кризових явищ, які Боспор переживав у пізньоантичний період.

Несприятливі тенденції в економіці призвели до зростання замкненості окремих господарств та розриву зв'язків із зовнішнім ринком. Особливо серйозно становище, що склалося, повинно було відобразитися на порівняно великих господарствах, які у своїй діяльності орієнтувалися на ринок, і в першу чергу, боспорських царів та їх найближче оточення, й основний прибуток одержували у вигляді земельної ренти-податку з підпорядкованих їм сільськогосподарських територій, що оброблялися залежними верствами населення широкого правового спектра. Тому не дивно, що, стосовно пізньоантичного періоду, не можна говорити про наявність на Боспорі не тільки великої земельної власності<sup>30</sup>, але й великих виробничих комплексів загалом. В умовах, що склалися, зросла роль порівняно невеликих замкнених автаркічних господарств, які стають основними одиницями боспорської економічної системи кінця III — другої половини VI ст. Роль товарного виробництва в таких господарствах відійшла на другий план, а на обмеженому внутрішньому ринку могли продаватися лише надлишки<sup>31</sup>. Одним із наслідків становища, що склалося, була активність візантійських, а не місцевих купців на Боспорі наприкінці IV ст., про що сповіщає Фемістій<sup>32</sup>. Причому, на підставі археологічних знахідок, у V—VI ст. на Боспор довозилися товари та вино з далекої Олександрії Єгипетської<sup>33</sup>.

Наслідком такого становища став розвиток дезінтегративно-відцентрових тенденцій на Боспорі<sup>34</sup>, де починають формуватися обмежені в економічному відношенні територіально-господарські райони (с. 113, 114). Полегшувалося це тим, що й до цього часу Боспорська держава складалася з кількох районів, що доповнювали один одного та склали в сукупності єдине економічне ціле, яке завдяки натуральній основі сільськогосподарського виробництва базувалося не на галузевому, а на територіальному поділі праці<sup>35</sup>. Тому падіння ролі товарного виробництва й призвело до посилення відцентрових тенденцій в економіці.

На території Боспору М. М. Болгов цілком слушно виділяє кілька територіально-господарських районів: адміністративно-господарський центр держави, до якого входили Пантикапей та Тиритака, Кримське Приазов'я, Ілурат, Китей, Танаїс, а на Азіатському боці — Фанталівський район, Фанагорія, Синдика та Горгіппія, в керівництві якими, вірогідно, зростає роль громадянського самоуправління на чолі із заможними представниками варваризованих родів<sup>36</sup>. Головним наслідком значного послаблення центральної влади та розпаду Боспорської держави на згадані райони, очевидно, стало швидке та безкровне підкорення його наприкінці IV ст. гунами, які, встановивши над нею протекторат, пішли далі на Захід<sup>37</sup>.

На базі аналізу наявних джерел М. М. Болговим було запропоновано схему соціальної структури населення Боспору в пізньоантичний період. Дослідник слідом за М. І. Ростовцевим та В. Д. Блаватським виділяє привілейовану верству населення, до якої, з його точки зору, належали знатні роди переважно сарматського походження, які на царській землі володіли укріпленими садибами та складали основу важко озброєної кінноти царства. У ній виділяється щонайменше два прошарки. Друга соціальна верства складалася з населення міст та включала купців, об'єднаних у корпорації, ремісників, дрібних торговців та деякі інші категорії, з яких складалося громадянське ополчення. Остання, третя, верства — це пелати та вільні користувачі землі, серед яких були греки за походженням та вихідці із середовища варварського населення (с. 88, 89)<sup>38</sup>.

Однак, виходячи з головних тенденцій економічного розвитку, і в першу чергу загибелі системи царського землеволодіння внаслідок бурхливих подій третьої чверті III ст., мабуть, соціальна стратифікація населення Боспору в пізньоантичний період повинна була стати простішою (Пор.: с. 112, 113). До того ж, говорячи про правовий статус населення цього часу, наврайд чи правомірно використовувати таке поняття як «громадянство». У перші століття переважна більшість мешканців Боспорської держави були підда-

ними царя, а використання в написах назв полісних інститутів не більше як данина традиції. З іншого боку, еволюція античної форми власності не тільки на Боспорі, але й на території Римської імперії взагалі<sup>39</sup>, призвела до поступової трансформації політа-громадянина в підданого, що найяскравіше простежується в галузі ідеології<sup>40</sup>. У цей час межа між громадянином та вільним нетромадянином стає несуттєвою, а на перше місце виступає завдання розширення податкової бази держави<sup>41</sup>. Адже саме значною мірою фіскальними цілями пояснюється едикт Каракалли (Constitutio Antoniniana) 212 р., за яким права римського громадянства були надані переважній більшості вільного населення Римської імперії.

Тому цілком логічно припустити, що криза в економіці призвела до спрощення соціального складу населення, порівняно з попереднім періодом, та зростання чисельності тих верств населення, які повністю або частково були позбавлені засобів існування. Розгром системи воєнних поселень, а разом з цим крах царського землеволодіння, яке було провідною формою упродовж перших століть, а також послаблення центральної влади, повинно було призвести до зростання кількості дрібних виробників, які тепер лише номінально залежали від центральної адміністрації. А це, в свою чергу, обумовило кризу традиційної для Боспору системи збирання податків.

Тому переважна більшість населення Боспорської держави в пізньоантичний період експлуатувалася переважно шляхом збирання податку-ренти в натуральній формі, яке здійснювалося спеціальними уповноваженими царя за підтримки воєнних загонів, що складалися з варварів (с. 76). Така система експлуатації обумовлена тим, що боспорській цар традиційно був верховним власником землі і навіть полісне землеволодіння було опосередковане правом царської власності<sup>42</sup>. Не тільки кожний окремий користувач землі, але й колектив таких користувачів взагалі, в ролі якого швидше за все виступала сільська або міська громада, повинні були за користування нею в тій чи іншій формі сплачували царю податки. Причому, необхідно підкреслити, що стосовно пізньоантичного періоду можна говорити про зростання питомої ваги позаекономічного примушення на Боспорі, яке значною мірою було обумовлене крахом старої фіскальної системи, яка в перші століття базувалася на адміністративному поділі Боспорської держави.

Виходячи з цього, вірогідно, правильнішим буде висновок про спрощення соціальної структури населення Боспору наприкінці III — другої чверті VI ст. Загибель переважної більшості поселень, розташованих на царській землі, скорочення питомої ваги то-

варного виробництва в економіці та згортан-ня зовнішньоекономічних зв'язків, свідчать, що в боспорському суспільстві повинна була існувати чисельно невелика група знаті — наближених верховного правителя та його воєнної опори, а з іншого боку, переважної маси населення порівняно невисокого добробуту, зайнятого в сільськогосподарському виробництві, ремеслі та дрібній торгівлі. В соціальному плані внаслідок обставин, що склалися, ця верства була досить однорідною, і саме вона є об'єктом експлуатації правлячої верхівки боспорського суспільства. При цьому, слід окремо наголосити, що наявні джерела не дозволяють говорити про існування на Боспорі в пізньоантичний період не тільки значної кількості рабів, але й близьких до них за становищем груп залежного населення, в тому числі й пелатів.

Необхідно звернути увагу й на те, що, судячи зі зростання кількості багатих поховань у пантикапейському некрополі, в середині V ст. іде процес зміцнення соціальної верхівки населення Боспору<sup>43</sup>. Це, вірогідно, було пов'язано з участю частини її представників у походах гунів на Захід, а також інфільтрацією до середовища населення боспорської столиці гунської воєнної знаті (с. 108, 117). Усе це свідчить про поступову еволюцію найбільш заможної верстви боспорського суспільства та зрощуванні її з варварською знаттю, що прийшла та осіла на Боспорі.

У висновках підбитою головним підсумки дослідження, а в додатках подано список використаної літератури, карти та хронологічна таблиця історії пізньоантичного Боспору.

Загалом, оцінюючи рецензовану працю, слід зазначити, що дослідження М. М. Болгова зроблене на високому науковому рівні і є значною подією в історіографії Боспору. Воно буде цікаве не тільки спеціалістам-античникам, але й медієвістам, усім, хто займається давньою історією нашої країни. У монографії детально та новаторськи розроблено цілу низку досить складних питань, які до останнього часу не знайшли відображення в історіографії. Деякі вищезгадані зауваження є суто дискусійними і не знижують прихильного враження від монографії. Це, скоріше, навіть не зауваження, а роздуми на тему прочитаного та спроба дещо з інших позицій висвітлити ті проблеми, яким присвячено працю. Вони ні в якому разі не перекреслюють того, що зроблено М. М. Болговим, а лише свідчать про складність пізньоантичної історії Боспору, про те, що деякі питання потребують додаткового поглибленого вивчення із залученням широкого кола джерел, насамперед археологічних. Залишається лише жалкувати, що дуже важливу книгу М. М. Болгова, присвячену історії маловивченої сторінки Боспору, видано накладом лише 200 примірників, що робить її важкодоступною для дослідників не лише в Україні, але й Росії.

<sup>1</sup> Сазанов А. В. Боспор у ранньовізантійський час // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 25; Пор.: Фролова Н. А. Проблема континентальності на пізньоантичному Боспорі по нумизматическим даним // ВДИ — 1998. — № 1. — С. 247—262.

<sup>2</sup> Горлов Ю. В., Лопанов Ю. А. Древнейшая система мелиорации на Таманском полуострове // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 135—137.

<sup>3</sup> Сокольский Н. И. Таманский Толос и резиденция Хрисалиска. — М., 1976. — С. 111; Толстиков В. П. Неизвестные страницы истории Боспорского царства // СГМИИ. — 1992. — Вып. 9. — С. 45. Рис. 2.

<sup>4</sup> Фролова Н. А., Шургая И. Г. Илуратский клад монет Рискупориды V // ВДИ. — 1982. — № 1. — С. 91—94; Фролова Н. А. Вторжения варварских племен в города Северного Причерноморья по нумизматическим данным // СА. — 1989. — № 4. — С. 198.

<sup>5</sup> Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — С. 124.

<sup>6</sup> Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 77.

<sup>7</sup> Ior. Get., № 38; Буданова В. П. Указ. соч. — С. 156.

<sup>8</sup> Фролова Н. А. Уникальный клад боспорских монет из Горгииппии III в. до н. э. — 238 г. н. э. // Древнее Причерноморье. — КС ОАМ. — Одесса, 1993. — С. 87—90.

<sup>9</sup> Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972. — С. 326—328; Арсеньева Т. М., Науменко С. А. Танаис IV—V вв. н. э. (по материалам раскопок 1989—1992 гг.) // Боспорский сборник. — 1995. — 6. — С. 47.

<sup>10</sup> Безуглов С., Захаров А. Богатые погребения позднеримского времени близ Танаиса // Известия Ростовского областного музея краеведения. — 1989. — Вып. 6. — С. 61, 62.

<sup>11</sup> Шелов Д. Б. Указ. соч. — С. 319—325; Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гунское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 86; Пор.: Арсеньева Т. М. Лепная керамика Танаиса // Древности Нижнего Дона. — МИА. — 1965. — № 127. — С. 180—186. — Табл. XII; Арсеньева Т. М., Науменко С. А. Указ. соч. — С. 48; Казанский М. О германских древностях позднеримского времени в Крыму и Приазовье // Международная конференция «Византия и Крым». — Тез. докл. — Симферополь, 1997. — С. 49, 50.

<sup>12</sup> Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса. — М., 1977. — С. 151; Безуглов С., Захаров А. Указ. соч. — С. 60—63; Казанский М. Указ. соч. — С. 49, 50.

<sup>13</sup> Павленко Ю. В., Сон Н. О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 7—14; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 267—273.

<sup>14</sup> КБН, № 846; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.—Л., 1949. — С. 452;

*Блаватский В. Д.* Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964. — С. 209.

<sup>15</sup> Пор.: *Gajdukevic V. F.* Das Bosporanische Reich. — Berlin, 1971. — S. 475—476; *Abb. 21*; *Фролова Н. А.* Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. в свете новых исследований // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 106; Докл. див.: *Буданова В. П.* Этническая структура «государства Германариха» // КСИА. — 1984. — Вып. 178. — С. 35; *Хайрединова Э. А.* Боспор и морские походы варваров второй половины III в. н. э. // МАИЭТ. — 1994. — 1995. — Т. IV. — С. 517—527.

<sup>16</sup> *Харматта Я.* К истории Херсонеса Таврического и Боспора // Античное общество. — М., 1967. — С. 205.

<sup>17</sup> Докл. див.: *Сапрыкин С. Ю.* Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикий) // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 48—57; *Зубарь В. М.* Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н. э. // ВДИ. — 1987. — № 2. — С. 120—123; *Русяева А. С.* Религиозный аспект исторической новеллы о Гикий Константина Порфирородного // MOUSEION. Профессору А. И. Зайцеву ко дню семидесятилетия. — СПб., 1997. — С. 281—290.

<sup>18</sup> *Фролова Н. А.* Монетное дело Фофорса (285—308 гг.) // СА. — 1984. — № 2. — С. 46—52; *Фролова Н. А.* Вторжения варварских племен... — С. 199.

<sup>19</sup> *Виноградов Ю. Г.* Позднеантичный Боспор и ранняя Византия // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 233—247.

<sup>20</sup> Пор.: *Блаватский В. Д.* Пантикапей. — С. 219; *Блаватский В. Д.* Боспорское царство... — С. 251; *Кругликова И. Т.* Города Боспора в III в. н. э. // Античный город. — М., 1963. — С. 71; *Кругликова И. Т.* Боспор III—V вв. в свете археологических исследований // КСИА. — 1965. — Вып. 103. — С. 9; *Кругликова И. Т.* Боспор в позднеантичное время. — С. 127—130.

<sup>21</sup> *Доватур А. И.* Аграрный Милет // ВДИ. — 1955. — № 1. — С. 27, 30.

<sup>22</sup> *Колганов Н. В.* Собственность. Докапиталистические формации. — М., 1962. — С. 444, 494; *Кузицин В. И.* Античное классическое рабство как экономическая система. — М., 1990. — С. 121, 122.

<sup>23</sup> *Колганов Н. В.* Указ. соч. — С. 444.

<sup>24</sup> Там же. — С. 242.

<sup>25</sup> Там же. — С. 198.

<sup>26</sup> Пор.: *Arist. Polit.*, I, 3, 1 — 10; 1256 a — 1257 a.

<sup>27</sup> *Колганов Н. В.* Указ. соч. — С. 208.

<sup>28</sup> *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения) — К., 1993. — С. 106.

<sup>29</sup> *Масленников А. А.* Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху. — Автореф. ... докт. ист. наук. — М., 1993. — С. 23; *Масленников А. А.* Царская хора Боспора // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1997. — С. 46; *Зубарев В. Г.* К истории сельской территории Европейского Боспора в первые вв. н. э. // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1997. — С. 40.

<sup>30</sup> Див.: *Масленников А. А.* Сельская территория Европейского Боспора ... — С. 40.

<sup>31</sup> Пор.: *Кузицин В. И.* Крестьянское хозяйство древнего Рима как экономический тип // ВДИ. — 1973 — № 1. — С. 48, 49.

<sup>32</sup> *Them.*, XVII.

<sup>33</sup> *Берзина С. Я.* Александрийская тара в Северном Причерноморье // Ж. Ф. Шомпольон и дешифровка египетских иероглифов. — М., 1979. — С. 114.

<sup>34</sup> Докл. див.: *Илюшечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая. Опыт системно-структурного анализа. — М., 1986. — С. 123.

<sup>35</sup> Докл. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический ... — С. 104, 105.

<sup>36</sup> *Болгов Н. Н.* К проблеме локальных территориально-хозяйственных комплексов позднего Боспора (IV—V вв.) // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1996. — Вып. 3. — Часть 1. — История. — С. 84—86; *Болгов Н. Н.* Территориально-хозяйственная структура позднего Боспора // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1997. — С. 37.

<sup>37</sup> *Сазанов А. В.* Вказ. праця — С. 23.

<sup>38</sup> Пор.: *Блаватский В. Д.* Боспорское царство в позднеантичное время. — С. 251.

<sup>39</sup> *Штаерман Е. М.* Эволюция античной формы собственности и античного города // ВВ. — 1973. — Т. 34. — С. 3—14.

<sup>40</sup> *Штаерман Е. М.* От гражданина к подданному // Культура древнего Рима. — М., 1985. — Т. 1.

<sup>41</sup> Пор.: *КБН*, № 1050.

<sup>42</sup> *Сапрыкин С. Ю.* «Евпаторов закон о наследовании» и его значение в истории Понтийского царства // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 190, прим. 38.

<sup>43</sup> *Амброз А. К.* Указ. соч. — С. 85.

*О. И. ХВОРОСТЯНИЙ*

*Одержано 01.10.97*